

МАРШРУТ

СРЕДНА ЕВРОПА И РИЛСКИЯТ МАНАСТИР

ТОПОС: Рилски манастир

Глаголически букви, монашески подвизи, царска щедрост, просветно огнище и национална емблема – вълшебната приказка на Рилския манастир

Автор: Стефан Немец

Преводач: д-р Григор Григоров

Рилският манастир е най-големият и най-известният манастир в България. Разположен е в югозападната част на Рила планина, на 120 км южно от столицата София, в дълбоката долина на река Рилска (Рилска река), на 1150 м надморска височина, в рамките на природен парк „Рилски манастир“. Манастирът носи името на своя основател, отшелника Иван Рилски (876-946). Основан през X в., Рилският манастир се смята за един от най-важните културни, исторически и архитектурни паметници в България и е ключова туристическа атракция както за България, така и за Югоизточна Европа. Рилският манастир е най-известната спонтанно възникнала отшелническа обител в българските земи. Още в първите години от развоя му е признат от църковната и светската власт. Днес заедно с Бачковския и Троянския манастир е един от трите патриаршески манастири, подчинен централно на Българската Патриаршия. Историята на Рилския манастир е предмет на многобройни проучвания. Едни от авторите насочват вниманието си към живота и духовните подвизи на неговия създател – св. Иван Рилски, други към организацията на монашеския живот, трети – към книжовната манастирска дейност и т.н. Информацията за манастира произлиза от най-разнообразни източници, някои от които си противоречат взаимно. Така например някои изследователи приемат, че патрон на манастира е Божията майка според името на главния храм на обителта. По тази причина това име на манастира се среща и в някои интернет сайтове (Куюмджиев 2015, с. 10).

Началото на Рилската обител е свързано с отшелническата дейност на св. Иван Рилски и неговите следовници в средата на X в. Създаденото около отшелника монашеско общежитие възниква без намесата и

поддръжката на официалната власт, която е отдалечена от центъра на държавата. Свети Иван Рилски е най-великият български светец и небесен закрилник на българския народ. Светецът е роден около 876 г. в село Скрино, разположено в Осоговската планина край река Струма. Иван Рилски израства в благочестиво семейство. След смъртта на родителите си раздава наследството си на бедните и болните и постъпва като послушник в близък манастир. Там приема монашеството, но скоро напуска манастира и се отдава на отшелничество. Той прекарва дълги години в молитви, пост и лишения, скитайки из различни планини. Живее в колиба от сухи клони, в хралупата на огромно дърво, накрая в пещера. Храни се само с диви треви и плодове. Дивите зверове, с които съжителства, се оказват по-добри от хората – разбойници го нападат и прогонват, но той намира нов дом в Рилската пустиня. Овчарите го откриват и вестта за него се разнася из околността. Мнозина започват да го търсят за съвет и помощ, водейки при него болни, които той лекува със силата на молитвите си. Славата на праведния отшелник достига чак до столицата. Българският цар Петър I изминава 120 км, за да се срещне с него. Местността, на която царят се установил със своята свита, и днес се нарича Царев връх. Поради непристъпността на местността цар Петър не успял да се срещне лично със светеца, но изпратил чрез своите войници подарък – една чаша, пълна със злато. Иван Рилски приема като дар от него чаша, но връща златото, защото не му е нужно. Този жест още повече увеличава почитта към него (Байрамова, с. 14-63). Според различните варианти на житията на светеца свети Иван от своята пещера запалил огън – от другата страна на долината царските хора също запалили огън и димът от двете огнища в небето се съединил. Тази картина може да се види на множество възрожденски стенописи и икони. Вярва се, че днешната сграда на Рилски манастир се намира точно под мястото, на което в небето се събрали двата пушека.

След смъртта на Иван Рилски той е канонизиран, а мощите му извършват чудеса. Тялото му е пренесено в днешна София, а на мястото, където е живял, се заселват негови последователи, които поставят начало на монашеско братство. През епохата на византийското владичество славата на Рилския отшелник нараства дотам, че при едно от маджарските нашествия мощите му са откраднати и пренесени за известно време в Унгария. В зората на Втората българска държава отшелникът е въздигнат до общобългарски и общославянски светец и мощите му са положени в специално направена църква на хълма „Трапезица” в столицата Търново. Към храма, в който е положен светецът, се изгражда манастирски комплекс (Виж беседата „Св. Иван Рилски и пътят на неговите мощите“ в настоящия сборник).

Историята на култа към българския светец не е свързана само с българската култура и литература, но и с манастирските центрове на Атон,

Влашко и Молдова, Гърция, Русия, Сърбия и Украйна, където са копирани известни произведения и нови версии на житията му. Свети Иван отчасти е представен и във византийската литература и в църковната литература на гръцки език. Тази тема е проследена от Елена Цохандри, участник в проекта „Живописна България“ (Цохандри 2022, с. 111-130) .

В края на XIV в. (1378 г.) Рилският манастир получава дарствена грамота от цар Иван Шишман (1371-1393), с която се потвърждава статутът му на най-таченото християнско култово средище в българските земи и на едър феодален собственик през Второто българско царство. Правата на манастира са потвърждавани и от различни османски султани, за което свидетелстват документи, съхранявани в манастирската библиотека. По време на османското владичество (XV – XIX в.) Рилският манастир става център на духовно, културно и книжовно самосъхранение и възраждане на българския дух и народност. След упадък на Търновската книжовна школа Рилската обител става приемник и продължител на достиженията в културата на българския XIV век. Рилската библиотека е възобновена и обогатена с нови ръкописи. Към края на XVII в. била създадена книговезка работилница. Установени били връзки със светогорските манастири. От XVI в. датират и връзките с Дунавските княжества Влашко и Молдова, както и с Русия, където през следващите столетия няколко пъти били изпращани рилски монаси за събиране на дарения (книги, икони, църковна утвар, богослужебни одежди, парични средства). Специфично значение за нарастването и сакрализирането на риломанастирската културна територия имат тържествените религиозни процесии с мощите на Рилския отшелник или части от тях, които достигат до Унгария, Русия и Гърция. Заедно с това почитта към св. Иван Рилски се разпространява чрез дейността на избягалите от българските земи монаси, църковни дейци, книжовници. Култът към българския светец е особено силен в Гърция и Сърбия. Израстването на Рилския манастир като водещ християнски център в българските земи го превръща в модел за святост, а въздигането на неговия патрон за общобългарски светец прави живота и духовните подвизи на Рилския отшелник свещен образец за подражание.

Рилският манастир е сменял своето местонахождение. На сегашното си място той се намира благодарение на деспот Хрелю, феодал от първата половина на XIV в. От този период датират и най-старата сграда в комплекса – Хрелювата кула. Тя е построена през 1334-1335 година от велможата Стефан Хрелю Драговол и е предназначена за укритие и отбрана. Кулата се намира на 1147 метра надморска височина в източната част на днешния манастирски двор. Тя е каменна, пететажна и висока 23.60 метра. Стените са изградени от ломен камък и хоросан, което е характерно за средновековното строителство в региона. Всяко ниво е свързано чрез вътрешни дървени стълби. Входът на кулата се намира на втория етаж, до

него се достига по външни стълби, които някога са били издърпвани в случай на заплаха. Входът е защитен от масивна дървена врата. Днешната врата е оригиналната, поставена още при строежа на кулата (Прашков, 1973, с. 4-9). Според д-р Григоров, лектор в Сегед и участник в проекта „Живописна България“, при отваряне на вратата се чува скърцане, което представлява най-старият технологичен звук, запазен в България.

Външните стени на кулата са снабдени с бойници (малки отвори за стрелба), които позволяват на защитниците да обстрелват нападателите. На върха на кулата има платформа, която вероятно е използвана за наблюдение и защита. Първите етажи са използвани за складове и стопански нужди. Горните етажи са били предназначени за живеене, като включват стаи за обитателите на кулата. На последния етаж се намира параклисът „Преображение Господне“ със стенописи от XIV век. Сред стенописите в притвора на параклиса се открива една от интересните фрески от Българското средновековие. Става въпрос за сцена, на която са изобразени танцуващи мъже и оркестър, който свири. Според предположенията сцената с хорото представлява сватбено тържество, т.е сватбата на самият Хрелъо. И вероятно е повлияна от изкуството на Далмация, защото неговата съпруга е по рождение от Рагуза, днешният град Дубровник. Кулата е историческо наследство на манастира. Тя предлага уникален поглед към живота и отбранителните стратегии на средновековните феодали. Кулата на деспот Хрелъо е така внушителна и впечатляваща, че споменът за него се пренася в българските епически песни. Откриваме Хрелъо като фолклорен героичен персонаж в песните за Крали Марко. Косвена връзка с Унгария е друг сроден епически герой от българските народни песни с името Филип Маджарин (Драгова, 2005, с. 293-327).

Мощите на св. Иван престояват в Търново до 1469 г., когато с помощта на Мария Бранкович, дъщеря на сръбския владетел Георги и съпруга на султан Мурад II, е получено разрешение те да бъдат върнати в Рилския манастир. Времето на пренасянето на мощите съвпада с първите десетилетия на Османското владичество в България. Завръщането на мощите в Рила поставя нов период в историята на манастира. Разраства се манастирското строителство. Всяко крило на сградата на манастира е изграждано и обновявано в различен период. Манастирската сграда представлява затворен неправилен петоъгълник с вътрешен двор. Ограденото с високи стени вътрешно пространство гарантира сигурността на монасите и подсигурия вътрешен микроклимат. Дворът е покрит с големи каменни оформящи фигури, които се забелязват от чардаците на горните етажи. В една част от двора е оформена вътрешна градина с няколко рилски бора. Манастирските сгради впечатляват особено с отсъствието на скъпи строителни материали. За строежа на манастира са използвани единствено материали, които щедро са предоставени от

планината Рила (Белъов, 2004, с. 67). На практика манастирът притежава вътрешен микроклимат, като в двора температурата винаги е по-висока от външната. Изключително приятен е шумът от течаща вода, който се чува във всяка точка от манастира, идващ от общо 7 чешми с постоянно течаща вода. Манастирът се оформя като най-голям поклоннически център в българските предели. За заможните християни поклонението е проява на уважаван и достоен религиозен акт. Рила се оказва третото по значимост поклонническо място след Йерусалим и Света гора. Особено приятно е посещението на манастира през август, когато са близо в календара празниците Успение Богородично – на 15-и август, и Успение на св. Иван Рилски – на 18-и август, и поклонниците съчетават посещението с двата празника.

Манастирът притежава предметни, архитектурни, изкуствоведски съкровища, които го обвързват с европейските процеси на развитие. Един от тях е Рилската манастирска библиотека. Тя е специализирана библиотека, която се намира в сградата на манастира и съдържа религиозни текстове, ръкописи и други книги, свързани с духовния живот и ученията на съответната религиозна общност. Тя е създавана и поддържана от монаси и поклонници. Библиотеката притежава над 250 славянски ръкописа, датиращи от периода между XI и XIX век. Тези ръкописи включват богослужебни книги, жития на светци, хроники и други литературни произведения. Особено ценни са ръкописите, написани на кирилица и глаголица, които свидетелстват за ранната история на българската писменост. В библиотеката се съхраняват около 9000 старопечатни книги, издадени до началото на XIX век (Анчев 1983, с.57-67). Тези книги са предимно на църковнославянски и гръцки език и включват различни издания на Библията, богослужебни книги и теологически трудове. Сред тях има и редки издания на български език, които са важни за изследването на българската книжовна традиция.

Друга важна категория са исторически документи, свързани с историята на манастира и региона. Това са грамоти, писма, актове и други документи, които хвърлят светлина върху политическата и социалната история на България през вековете. Особено важна е грамотата на манастира, издадена през 1378 г. от българския цар Иван Шишман. Грамотата утвърждава правата на манастира върху земи и имоти, както и неговия статут като независима религиозна институция. Тя има голямо значение заради юридическата си стойност, показва усилията на българските владетели да запазят културното и духовно наследство на страната, дори в условията на външни заплахи, остава важен символ на връзката между държавата и църквата в този критичен период. Освен книги и ръкописи библиотеката притежава и колекция от икони, миниатюри и други иконографски материали, които илюстрират развитието на

християнското изкуство в България. Тези материали включват оригинални творби и копия на известни икони и фрески. Библиотеката разполага и с колекция от музикални нотации, включително ръкописни и печатни партитури на църковна музика. Нотациите са наскоро изследвани и издадени. Вероятно най-голямата древна ценност на манастирската библиотека представляват Рилските глаголически листове. Те са средновековни ръкописи, написани на глаголица. Открити са в библиотеката на самия манастир. Тези листове съдържат текстове на старобългарски език с глаголически букви. Те са част от по-голяма колекция от ръкописи, които включват различни религиозни и литературни произведения. Глаголицата, използвана в тези листове, е създадена от св. св. Кирил и Методий през IX век и е била разпространена в България и други славянски страни, преди да бъде заместена от кирилицата. Рилските глаголически листове се състоят от осем нецели пергаментни листа и три фрагмента от глаголическа старославянска книга от XI век. Ръкописът е написан с кръгла висяща глаголица в две колони и съдържа най-ранния превод на книгата „Паренесис“ от християнския писател от IV век Ефрем Сирин. По правопис и почерк Рилските глаголически листове стоят най-близо до Асеманиевото евангелие (Гошев, 1956, с. 12-37). Манастирските библиотеки в цяла Европа през вековете изиграват роля в запазването на културното и духовното наследство, осъществяват приемственост между епохите, служат като места за молитва, вдъхновение и личностно развитие, където посетителите могат да намерят спокойствие и великолепни условия за четене и учене.

Ценно богатство на манастира представлява Рафаиловият кръст – дървен резбован олтарен кръст. Считан е за връх на миниатюрната резба в манастира, за шедьовър на дърворезбата в България и в света. Разпятието представлява кръст, направен от цяло парче чемширово дърво с размери: височина 80 см, ширина (с раменете) 42 см, дебелина 3 см. Резбован е от монах на име Рафаил. За направата са използвани фини длета, игли и увеличителни лещи. Пресъздадени са 36 религиозни сцени с повече от 600 миниатюрни фигури. Работата по това произведение на изкуството е продължила 12 години и е завършена през 1802 г. Според преданието след направата му монах Рафаил е изгубил зрението си (Иванова, 1975, с.7-14).

През Възраждането (XVIII – XIX в.) в Рилската обител се откриват школи и училища. Изтъкнатият книжовник и игумен на манастира (от 1860 до 1864 г.) йеромонах Неофит Рилски – патриарх на българската педагогика, подготвя учители и духовници за цялата страна. Неофит Рилски олицетворява цял етап от развитието на новобългарската култура. Той има заслуги за движението за народна просвета, за новобългарското училище, за книжнината, за общовалиден книжовен език. А именно това движение за просвета изиграва важна роля на мощен ускорител в

съзряването на националното съзнание, въздействия на борбата за църковна независимост и спомага за признаването на българската народност в пределите на Османската империя (Бобчев 1922, с. 62–84).

След Освобождението на България Рилският манастир продължава да бъде основен поклоннически център. Обителта е посещавана от много дарители, поклонници, писатели и общественици и политици. Той е посещаван от всички български интелектуалци, културни дейци и политици. В близост до манастира е гробът на Джеймс Баучер – британски журналист от XIX век, кореспондент от България и застъпник на българската кауза. В главната манастирска църква е погребан последният действащ български монарх Борис III. В периода на комунистическия режим броят на монасите намалява, а голяма част от манастира е превърната в музей. Но дори атеистичната власт се опитва да се нареди до благодетелите на манастира, като обновява и изгражда отново едно от неговите крила. Това манастирско крило, днес шеговито е наричано от монасите „Циганския квартал“. През 1976 г. Рилският манастир получава статут на исторически и архитектурен резерват, а през 1983 г. е обявен от ЮНЕСКО за Световен паметник на културата. Дори и в най-ново време българските политици черпят символен капитал чрез широко медийно отразяване на ремонти, извършвани за изграждане на пътя към Рилски манастир.

Рилският манастир, разположен дълбоко и високо в планината, се оказва изключително място, което осъществява приемственост на българската култура. В този манастир са представени много отчетливо четири основни етапа в културното развитие на България и връзката между тях: 1. Епохата на покръстването и на Кирило-Методиевите традиции; 2. Среднобългарският период от времето на патриарх Евтимий Търновски; 3. Времето на Българското възраждане; 4. Следосвободенска България. Рилската обител е горяла от пожари почти до основи. Метафората за Горящия манастир, дал светлина за Новото време и сложил край на тъмните времена, за нас е добре известна, защото е разгърната в световния роман на Умберто Еко „Името на розата“. В България пожарът има точно обратното символно значение за най-големия български манастир. Построеният отново манастир след пожарите става символ и на възстановяването на българската култура в трудните условия на липсваща българска държава. В наши дни в България св. Иван Рилски е почитан като пръв измежду светците, просияли на българска земя. Съществуват и множество съпътстващи прояви на почит към светеца. Много градове в България имат за свой главен храм църква, чийто патрон е св. Иван. Той е покровител на миньорите. Неговото име носи главната църква на гр. Перник (средище на стар въгледобивен район), както и Минно-геоложкият университет в София. Много болници в България са наречени на него. Той

е патрон на много училища и организации на българите в чужбина. Българите в Унгария също са го приели за свой патрон, а 19 октомври (един от дните, в които Църквата официално почита паметта на св. Иван Рилски – пренасянето на мощите от Рила в Средец) е ден на българо-унгарската дружба.

Цитирана литература:

Анчев 1983: Анчев, А. Рилският манастир. София, 1983.

Байрамова 1997: Байрамова, М. Вечният монах. 1050 години от успението на св. Иван Рилски. София, 1997.

Бельов 2004: Бельов, Г. Рилският манастир. София, 2004.

Бобчев 1922: Бобчев, С. Значението за България на св. И. Рилски и на основания от него манастир. // Годишник на Свободния софийски университет за 1922 г. София, 1922, с. 62–84.

Иванова 1975: Иванова, В. Миниатюрната дърворезба на Рафаиловия кръст. София, 1975.

Гошев 1956: Гошев, Ив. Рилски глаголически листове. София, 1956.

Драгова 2005: Драгова, Н. Старобългарската култура. София, 2005.

Иванова 1975: Иванова, В. Миниатюрната дърворезба на Рафаиловия кръст. София, 1975.

Цохандри 2022: Цохандри, Е. Великата Рилска пустиня и нейното сияние в околния свят. // Живописна България. Многоезични маршрути. Литературен атлас. Пловдив: 2022, с. 111-130.

Куюмджиев 2015: Куюмджиев, А. Стенописите на главната църква на Рилски манастир. София, 2015.

Прашков 1973: Прашков, Л. Хрельовата кула. История, архитектура, живопис. София, 1973.